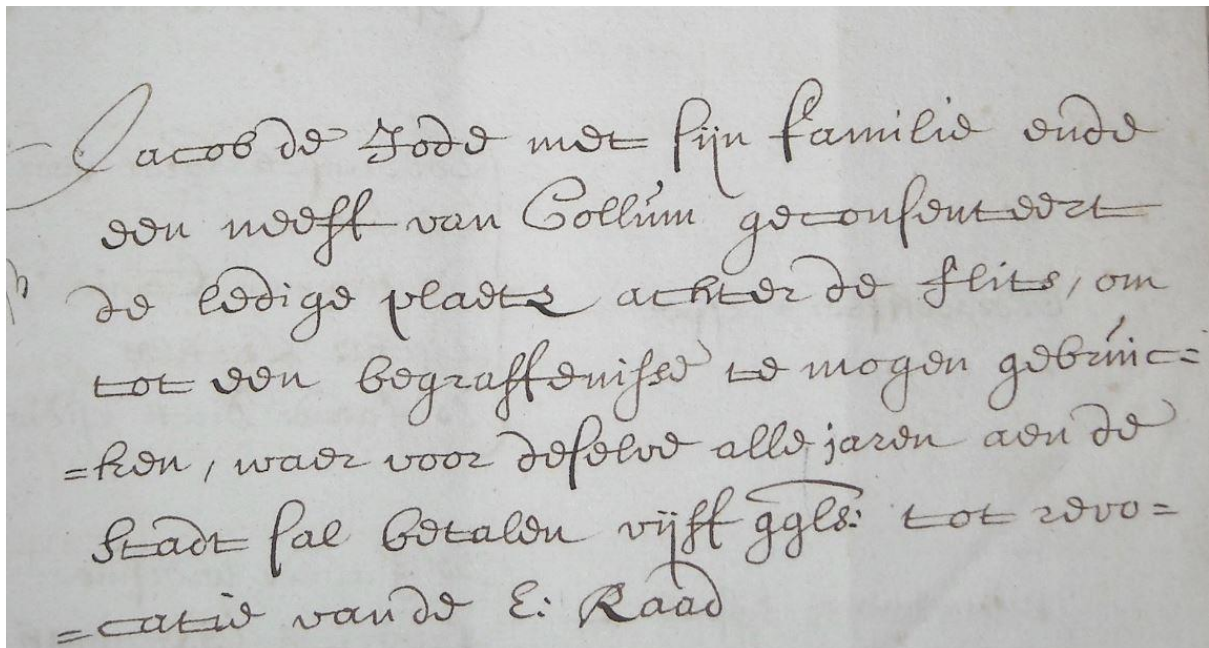

"De mens is geboren om te leven en hij leeft om te sterven."

Aantekeningen betreffende de eerste Joodse begraafplaats te Leeuwarden¹

Geschiedenis van de begraafplaats

Op de 22ste juli van het jaar 1670 verkreeg Jacob de Jode toestemming om een begraafplaats te stichten. Het contract met het stadsbestuur staat als volgt te boek:

Jacob de Jode met sijn familie ende
sijn wouff van Collum geconsenteert
de ledige plaetz achter de flits, om
tot een begraffenis te mogen gebrui-
ken, waer voor deselve alle jaren aen de
stadt sal betalen vijf ggl. tot revo-
catie van de E. Raad

HCL Leeuwarden

Den 22en Julij

Jacob de Jode met sijn familie ende
een neeff van Collum geconsenteert
de ledige plaetz achter de flits, om
tot een begraffenis te mogen gebrui-
ken, waer voor deselve alle jaren aen de
stadt sal betalen vijf ggl. [goudguldens]: tot revo-
catie van de E. Raad.

De begraafplaats, op die van Workum na (1664) de oudste Joodse begraafplaats in Friesland, was in gebruik tot 1786, werd gesloten in 1833 en geruimd in 1949, waarna de grond in 1952 door de gemeente Leeuwarden gekocht werd van de Israëlitische gemeente.²

Op een deel van het terrein bevindt zich thans de parkeerplaats tussen het Afûk en Tresoar gebouw.

Van deze begraafplaats werden 18 zerken overgebracht naar de Joodse begraafplaats aan de Jelsumerstraat (Spanjaardslaan).

H. Beem, in zijn 'De Joden van Leeuwarden', zegt dienaangaande:³

De begraafplaats aan de Spanjaardslaan had slechts weinig schade geleden, maar de beide begraafplaatsen aan de Boterhoek en aan de Groeneweg daarentegen wel. Muren en schuttingen waren verdwenen en vooral de oudste uit 1670 verkeerde in deplorabele toestand, doordat de Duitsers dwars er door heen een loopgraaf hadden gemaakt.⁴

Beide oude begraafplaatsen werden, met toestemming van het opperrabbinaat in 1949 opgegraven en de stoffelijke resten en zoveel mogelijk ook de grafstenen naar de begraafplaats aan de Spanjaardslaan overgebracht.

In een in 1945 door hem bij de heropening van de synagoge gehouden toespraak zei H. Beem over de oudste begraafplaats:⁵

... een begraafplaats, die zich nog heden bevindt achter de Prinsentuin, al is zij dan door de tand des tijds, door de hand der vijanden en ook door andere baldadige handen in zeer vervallen toestand geraakt.

In een brief van de voorzitter van het Kerkbestuur der Nedederlands Israëlitische Gemeente te Leeuwarden van eind 1947 aan de Centrale Commissie voor Oorlogsschade der Joodsche Gemeenten in Nederland wordt de schade aan de begraafplaatsen als volgt beschreven:⁶

In Leeuwarden zijn van de twee oude begraafplaatsen tijdens de bezetting de houten schuttingen gestolen door het publiek.

...

Ook is er op een der begraafplaatsen door de Duitsers een onderkomen gebouwd.

...

Op een door de RAF in Maart 1945 genomen luchtfoto is op de begraafplaats bij de Boterhoek een langwerpige strook of rechthoek zichtbaar van naar schatting 10x2 m., lopende vanaf de schans in zuidelijke richting de begraafplaats op. Het zou een laag bouwwerk kunnen zijn, maar wat de vorm betreft eerder een kippenhok dan een onderkomen voor personen. Op een foto uit 1957 is een in de grond ingegraven bouwsel zichtbaar. Mogelijk een overblijfsel van een 'kazemat', waarvan sprake is

Detail HCL BDO0038. 1957

in het oorlogsdagboek van Keimpe Sikkema:⁷

Maandag 24 April 1944

Dat wil zeggen, dat Leeuwarden en Harlingen verdedigd zullen worden. De bouw van kazematten langs de grachten om de Prinsentuin (o.a. tegenover ons huis) en het verwijderen van de schepen uit de grachten (ze zijn droefgeestig leeg, momenteel!) wijst daar ook op.

...

Zaterdag 13 Mei 1944

Verteld wordt, dat het niet alleen voor het aanleggen van mijnenvelden is, dat weer burgerarbeidskrachten gerequireerd worden, maar ook voor het aanleggen van loopgraven in Rengerspark en Prinsentuin.

...

Donderdag 22 Juni 1944

In Leeuwarden moet de burgerij werken aan de bestrating van de schuilplaatsen voor auto's in de Prinsentuin en omgeving & aan de aanleg van prikkeldraadversperringen rond de stad en van mijnenvelden.

Of er schuttingen stonden bij de begraafplaats bij de Boterhoek is niet bekend. De begraafplaats aan de Groeneweg had aan de Groeneweg een houten schutting, die tijdens de bezetting verdween.

Tijdens een raadsvergadering op 1 januari 1949 vroegen enige raadsleden:⁸

Of het niet mogelijk is de Joodse begraafplaats aan de Groeneweg beter af te schutten?

waarop het antwoord was:

De toestand van de Joodse begraafplaats heeft onze aandacht.

Metaheerhuisje

Dat er op de eerste Joodse begraafplaats een metaheer- of reinigingshuisje stond is aannemelijk maar blijkt alleen uit een krantenartikelje van Fenno Schoustra:⁹

Het reinigingshuisje op de oude begraafplaats aan de Boterhoek zou als tekst hebben gehad: "Haji lódoen lómous waha mejsim lahachie jous". De mens is geboren om te leven en hij leeft om te sterven.¹⁰

Locatie en afmetingen

'De Flits' is reeds lang verdwenen. De geschiedschrijver van Leeuwarden Wopke Eekhof schrijft in zijn 'Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden':¹¹

Tusschen deze nieuwe huizen en den Doelentuin liep destijds een smalle sloot of waterlozing naar het westen, waar zij een zuidelijke kromming aannam. Dit onbevaarbare water, de Flits genoemd, dat aan beide zijden met geen ander water gemeenschap had, werd in 1655 op bevel van de Regering voor het grootste gedeelte gedempt, zodat het enkel als afscheiding tusschen den Doelentuin en de erven van het St. Jobsleer bleef bestaan.

De Flits staat nog getekend op de kaart van Hansum uit 1822, maar is verdwenen op latere kaarten.¹²

Over de Joodse begraafplaats aan de flits schrijft hij:

Tot de toegestane gronden behoorde ook een ledige plaats, achter deze buurt, aan de helling van de wal¹³, welke in 1670 "aan 'Jacob de Jode' met zijn familie ende een neef van Collum tot begraffnisse" ten gebruike werd afgestaan.

Hoewel de Regering later herhaalde bevelen gaf het toenemende getal der Israëliters te weren, ja zelfs uit de stad te drijven, zoo deelden deze en enkele andere Joodsche familiën zoodanig in hare gunst, dat haar in 1712 werd toegestaan, deze Begraafplaats met een ringmuur te mogen afschutten. In 1739, toen hier reeds eene Israëlitische gemeente opgericht was, verkreeg deze verlof, om die Begraafplaats met 28 voeten gronds te vergrooten, gelijk haar in 1760 nog 16 voeten en in 1771 nogmaals een uitbreiding van deze plek, tot wederopzeggens toe, werd vergund.

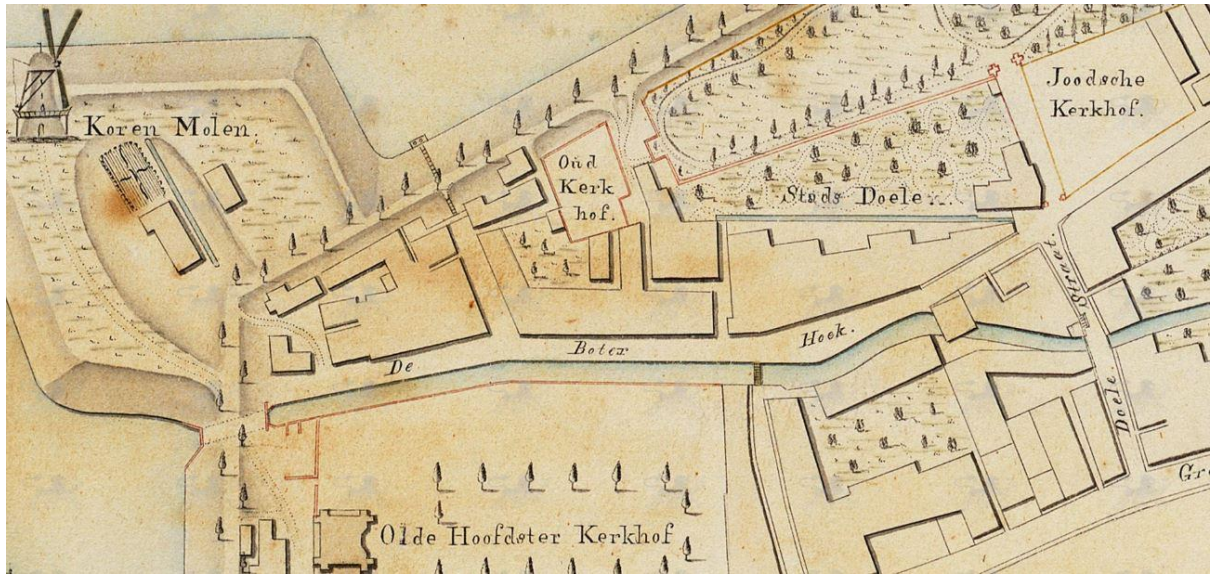
H. Beem voegt daar nog aan toe dat bij de uitbreiding van 1760 het terrein werd opgehoogd met 9½ praam grond.¹⁴

Volgens de tabellen bij de (pré-)kadastrale kaart van 1825 was de oppervlakte van de begraafplaats (vermeld als perceel sectie C. nr. 305) 520 m².¹⁵

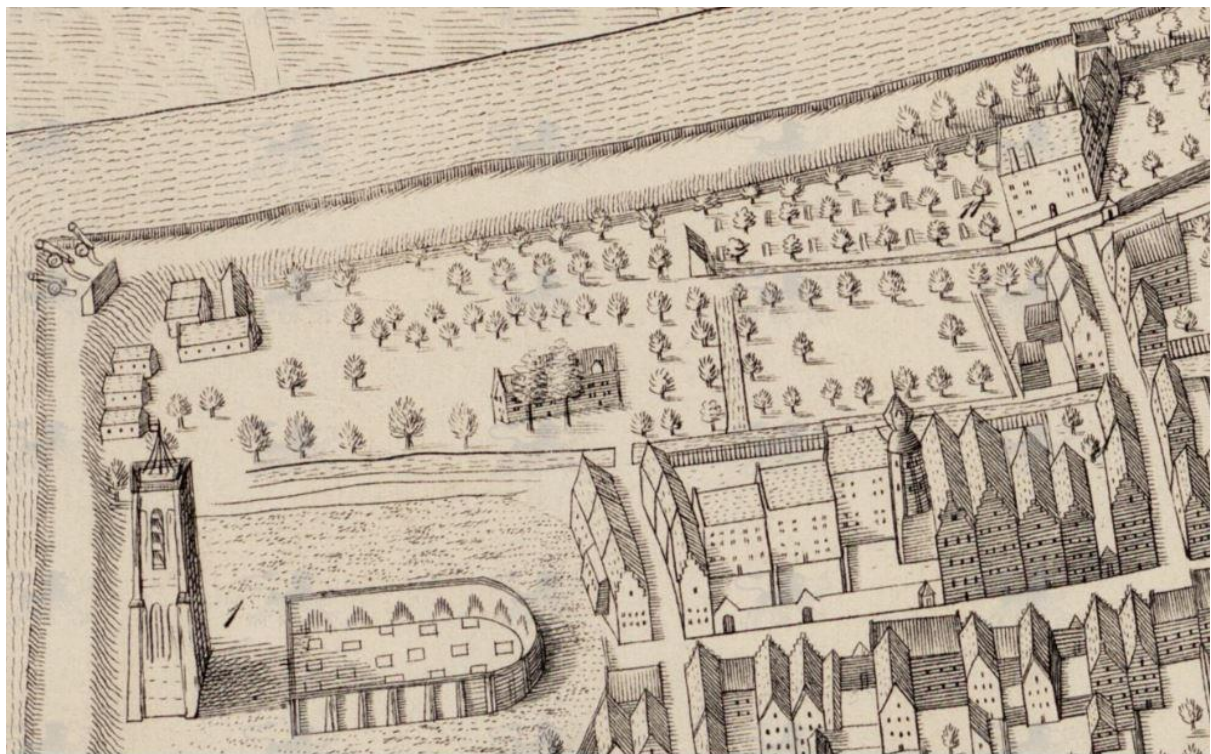
Uit de opgave van Eekhof betreffende de vergrotingen valt niet op te maken wat de oorspronkelijke afmetingen waren. De grootte van de uitbreiding van 1771 is niet bekend.¹⁶

Bij verkoop aan de gemeente in 1952 was het perceel sectie C, no. 1641, groot 505 ca = 505 m², dus 15 m² kleiner dan in 1825.

Als de begraafplaats in 1739 vergroot werd dan mag aangenomen worden dat hij toen al vol was of begon te geraken. Volgens een in 1738 gehouden telling had Leeuwarden in dat jaar 108 Joodse inwoners, waarvan 63 bij hun ouders wonende kinderen waren.¹⁷

H.C.L. Detail kaart (Arie) Hansum 1822

H.C.L. Detail kaart. Joh. Sems, 1603. No. 11. De Doelen, aan de zuidzijde begrensd door 'de Flits'.

De oprichters: 'Jacob de Jode' en zijn neef

'Jacob de Jode' werd in 1620 geboren in Amsterdam¹⁸ en overleed begin 1689 in Leeuwarden.¹⁹

Hij was een zoon van Uri Ha-Levi, voluit genaamd Mozes Uri (Phoebus) ben Josef Ha-Levi.²⁰ Deze Uri Ha-Levi kwam in 1602 vergezeld van zijn in 1578 in Emden geboren zoon Aron vanuit Emden naar Amsterdam op verzoek van de daar woonachtige Sefardische (Spaans-Portugese) Joden en hij bracht deze z.g Marranen (onder druk van de Inquisitie tot het katholieke geloof overgegangene Joden) terug tot het Jodendom. In 1620 keerde Uri Ha-Levi met zijn zonen Aron en Jacob terug naar Oost-Friesland. Waarschijnlijk werd Jacob opgevoed door zijn 38 jaar oudere (half)broer Aron. Een Jacob Moses uit Emden vestigt zich in 1664 als koopman in Workum en is mogelijk dezelfde persoon als 'Jacob de Jode'.²¹

Ter instantie van Jacob Moises van Emden, jode, heeft de Magistraet der stede Worckum, den voornoemde Jacob Moises, jode, voor de tijdt van twaliff jaren geaccordeert, & accordeert hem voor de selve tijdt van twaliff jaren mits desen het inwoonder schap binnen meergemelte stede, omme ...²²

De neef uit Kollum kan alleen de in 1682 overleden en in Leeuwarden begraven Simon van der Poort, bank van lening-houder in Kollum zijn. Zijn vader was bank van lening-houder in Delfzijl en de familie was afkomstig uit Oost-Friesland.²³

Een familieverwantschap tussen Jacob en Simon kan niet worden aangetoond, maar valt niet uit te sluiten.

De grafsteen van Simon is de oudste steen die bewaard is gebleven van de eerste begraafplaats. Hoewel aangenomen mag worden dat ook Jacob op zijn eigen begraafplaats werd begraven is diens zerk niet bewaard gebleven.

Wel wordt hij vermeld in het Harlinger memor boek.²⁴ Zijn in memoriam luidt, in vertaling uit het Hebreeuws:²⁵

God gedenke ten goede de edelmoedige en rechtvaardige man
Jacob, zoon van de geëerde Mozes Uri Ha-Levi - diens nagedachtenis zij tot zegen -, daar zijn huis open was voor velen en hij ook gasten opnam
en [daar] hij zich ontfermde over studenten en geleerden, waarvan er altijd wel een aan zijn tafel zat, en hen liet delen in zijn welzijn.

Ook slaagde hij er in om zeer vele door niet-joden tot het dragen van boeien veroordeelde Israëlieten te redden. Zowel bij nacht als overdag ging hij hiervoor naar de autoriteiten en kocht hen vrij uit eigen zak.

Ook redde hij drie zielen: Op de dag dat zij al ruim drie weken begraven lagen in niet-Joodse grond richtte hij zich tot de autoriteiten en bewerkstelligde dat zij opgegraven werden en herbegraven op een Joodse begraafplaats, op zijn kosten, en bovendien deed hij giften aan de armen.

Moge als beloning zijn ziel gebonden zijn in de bundel des levens, met de zielen van Abraham, Izak, en Jacob, Sara ,Rebecca, Rachel en Lea, en de zielen van de overige vrome mannen en vrouwen in de Hof van Eden

AMEN.

Foto's en tekening begraafplaats

Foto van de begraafplaats, genomen vanaf 'de wal'. ± 1882 [8 x 11.3 cm]
Fries Museum PTA031-068

HCL FDBOTERHA037 Boomsma 1920-1925

Detail luchtfoto 1938 [na afbraak van het hofje Goozen]²⁶

HCL FDPANORAB068 Noordersingel circa 1950. [een deel van de muur staat nog overeind]

Detail luchtfoto RAF, 18 maart 1945
Boven eerste, onder tweede begraafplaats.

Detail luchtfoto Kadaster oktober 1947

HCL BDO0038 Prinsentuinschool 02-1957. Foto Bas den Oudsten

HCL THAB038

Muur begraafplaats gezien vanaf de Noordersingel. Detail tekening Sjoerd Bonga 17-01-1848

De overgebrachte grafstenen

Van de grafstenen van de oudste begraafplaats werden er 18 overgebracht naar de nieuwe begraafplaats. Behalve de steen van de reeds genoemde Simon van der Poort ook enige stenen van familieleden van Jacob: zijn zoon Oeri Feibesh Ha-Levie, zijn kleinzoon Isaac ben Juda Segal Leeuwarden en achterkleinzoon Jehuda Leib ben Itsek/Isaac Segal.

Een steen waarop de naam 'Kol[lu]m' met moeite te lezen is dekte mogelijk het graf van een verwant van Jacob, via zijn broer Aron:

Een dochter van Aron, Esther, trouwde met een zoon van de bijbelvertaler Jekutiël / Coenraad Blitz, zich noemende Aron Coenraad Kollum, omdat hij rond 1700 enige jaren in Kollum woonde.²⁷

In 1975 liet het Rijksarchief Friesland, nu opgegaan in Tresoar, alle Joodse grafstenen in Friesland fotograferen. Er werden transcripties en vertalingen van de teksten bij gemaakt door de heer J. Brilleman.²⁸

De foto's en vertalingen zijn te vinden op de website van Tresoar.²⁹

Op meerdere (5) stenen ontbreekt de datum of is de datum niet goed te lezen. Maar liefst vier van de begravenen waren 'moheel' of besnijder, twee waren 'chazzan' of voorzanger, één was 'sofer' of schrijver van religieuze teksten, drie waren 'parnas' of bestuurders van de Joodse gemeente, twee waren vrouwen. Eén steen met Portugese tekst is van een Portugese schipbreukeling.

	Foto	Datum		Beroep
	Nr.	v. ovl.		
1.	373.	1682.	Simon ben Moses Isaacks	
2.	370.	1686.	Oeri Feibesj ben Jacob ha-levie	chazzan
3.	371.	1711	Jacob Naftali ben Eliezer	
4.	379.	1725.	Eliezer Lipman ben Joseph Shewach	Shaliach Tsibur?
5.	381.	1735?	Mozes ben Zadok	
6.	391.	1737?	Kolm	sofer
7.	392.	1719-1737	Joseph ben Itsek Harlingen	
8.	380.	1742	Jechiel ben Jonathan	
9.	369.	1748	Selomoh B° de Mesquita	
10.	372.	1750	Isaac ben Juda Segal Leeuwarden	moheel
11.	376 B	1753	Mendel ben David Kirchan	
12.	374.	1755	Mozes ben Mozes	parnas
13.	409.	na 1758	Klere bat Jonathan Emden	
14.	377.	1762	Jehuda Leib ben Itsek Segal	parnas, manhieg, moheel
15.	408a	1763	Itsek ben Mordechai	
16.	368.	1765	Joseph Drogischt	parnas, moheel
17.	401.	1765/1768	Hindchen Cohen	
18.	382.	1779	Yitschak Itsak ben Hessel Segal	moheel

Steen no. 6 heeft bovenaan de verweerde afbeelding van een gebroken boom, die aangeeft dat de begravenen jong overleed en onderaan de afbeelding van twee veren of pennen, die het beroep 'schrijver' illustreren.

Een vergelijkbare afbeelding

Steen no. 10 heeft onderaan de afbeelding van een 'Levieten' kan en schotel, met op de benedenrand van de schotel een mohel mes. (De Levieten wassen de handen van de Cohaniem of priesters).

Steen no. 14 toont rechtsboven een 'Levieten' kan en linksboven een leeuw staande in struikgewas met een besnijdenismes in de rechterpoot.

De tekst in een halve cirkel luidt:

"Een leeuw is opgerezen uit zijn struikgewas" (Jeremia 4:7).

De leeuw refereert aan de naam van de begravene (De leeuw van) Juda, het mes aan zijn functie.

Steen no. 18 heeft rechtsboven een 'Levieten' kan en schotel en links boven de gereedschappen van de besnijder: mes en klem.

Op de meeste stenen is de tekst in verheven letters aangebracht, op steen 4 (379), 9 (369) en 16 (368) in verdiepte.

De grafstenen geven naam en vadersnaam van de overledene, en bij vrouwen de naam van de echtgenoot; de datum van overlijden en begraven. Bij mannen hun erelidmaatschap, functie of beroep in de gemeenschap en waar toepasselijk vermelding van hun 'Leviet' of 'Cohen'zijn.

Dikwijls bevat de graftekst een beschrijving van de bijzondere karakteristieken en verdiensten van de overledene en vaak citaten uit de 'Tenach' (het Hebreeuws 'Oude Testament').³⁰

Bovenaan de steen doorgaans de letters פ"ה of פ"ו: hier hier is / rust, of פ"ט: hier is verborgen, onderaan de steen staat veelal de afkorting תנצבה: 'Moge zijn/haar ziel gebonden zijn in de bundel van het eeuwige leven'.

De geboortedatum of leeftijd wordt niet vermeld op deze grafstenen.

De ruiming

Er zullen meer dan 18 van grafstenen voorziene graven op de begraafplaats hebben gelegen. Mogelijk waren meerdere stenen te zwaar beschadigd om overgebracht te kunnen worden. De meeste begravenen zullen geen steen hebben gehad omdat de familie geen steen kon bekostigen. Meerdere stenen behoorden aan personen met een functie in het synagoge bestuur of binnen de Joodse gemeenschap.

Een verslag van de herbegraving van de stoffelijke resten en overbrenging van de stenen is niet gevonden.

In een brief van 10 oktober 1947 van het bestuur van het Ressorst Friesland aan de Permanente Commissie tot Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitische Kerkgenootschap komen de Friese begraafplaatsen ter sprake:³¹

...

Zoowel de aangelegenheden der vele begraafplaatsen als die van het verstrekken van onderwijs dienen vooraf te worden geregeld en de gemeente Leeuwarden zou het op prijs stellen, dat een lid van uw commissie naar Leeuwarden kwam om deze zaken te bespreken. Het is bereid een begroting op te stellen van de kosten nodig voor het herstel der diverse begraafplaatsen en het jaarlijksche onderhoud, indien de kosten voor het opmaken van deze begroting door Uw college worden betaald. ...

Uit een 'Bijlage tot het verslag der handelingen van de gemeenteraad van Leeuwarden, 1952' blijkt dat op 5 juni 1952 het voorstel aan de raad gedaan werd om te besluiten de grond van de oudste twee begraafplaatsen, tesamen 1615 m² te kopen van de Israëlitische gemeente voor een bedrag van fl. 4,41 de vierkante meter.

Deze prijs kwam als volgt tot stand:³²

...

In de jaren 1940-1945 werden de bedoelde oude begraafplaatsen tengevolge van de Duitse bezetting geschonden en geheel verwaarloosd. Hierdoor was het noodzakelijk geworden, dat na de bevrijding ter plaatse voorzieningen werden getroffen, waartoe de Israëlitische gemeente evenwel financieel niet in staat bleek te zijn.

In verband hiermede en vanwege het feit, dat het bezit van de beide begraafplaatsen voor de gemeente van belang is - onder andere met het oog op een eventuele verbreding van de Groeneweg tussen Nieuweburen en Oldehoofster kerkhof - hebben wij destijds met de Israëlitische gemeente besprekingen gevoerd omtrent het overnemen in eigendom van de oude begraafplaatsen door de gemeente. Daarbij werd overeengekomen, dat zulks zou kunnen geschieden zodra de begraafplaatsen waren geruimd. De kosten van het ruimen zouden alsdan ten laste van de gemeente komen, terwijl de meerwaarde van de grond alsnog zou moeten worden bepaald.

Het bestuur van genoemde gemeente heeft zich thans na hernieuwde onderhandelingen bereid verklaard de onderhavige percelen in de binnenstad aan de gemeente in eigendom over te dragen tegen de kosten van het ruimen van de oude begraafplaatsen, vermeerderd met de kosten, welke ten laste van de Israëlitische gemeente zijn gekomen voor het uitbaggeren van de sloten, gelegen aan de noord- en westzijde van de begraafplaats aan de Jelsumerstraat. Deze werkzaamheden vonden plaats in 1951; de kosten hiervan bedroegen voor de Joodse gemeente f. 840,--

De kosten van de grond kunnen dan als volgt worden berekend:

ruimingskosten van het perceel, kadastraal bekend gemeente Leeuwarden, sectie C, no. 1224, groot 1110 ca	f. 3.872,27
idem, perceel no. 1641, groot 505 ca	" 2.410,55
kosten uitbaggeren sloten	" 840,- -
	f. 7.122.82

Het wordt uit de specificatie niet duidelijk waarom de ruiming van de oude begraafplaats bij de Boterhoek, ongeveer de helft in oppervlak van die aan de Groeneweg, in verhouding veel duurder (f. 1,29 per m² meer) uitviel, terwijl van de Groeneweg een veel groter aantal grafstenen werd overgebracht (51).

Volgens dit document vonden de ruimingswerkzaamheden plaats in 1951 en niet in 1949, zoals Beem schrijft.

De heer B. Troostwijk, voorzitter NIG-Leeuwarden, deelde desgevraagd mee:³³

In de notulen van 1949, staat te lezen, dat het opperrabbinaat o.l.v. Opperrabbijn Tal³⁴, toestemming heeft gegeven om de stoffelijke resten op te graven en om deze met de nog aanwezige matsewoth naar de grote begraafplaats over te brengen.

Het op het voorstel volgende raadsbesluit stipuleert onder punt I.4:

de eventuele toewijzing van de door de Nederlandse Israëlitische gemeente ingediende vordering, wegens tijdens de oorlogsjaren aan de op het perceel, kadastraal bekend gemeente Leeuwarden, sectie C, no. 1224 [Groeneweg] aanwezige houten schuttingen, komt na de eigendomsoverdracht ten bate van de nieuwe eigenaar van het perceel.

Van een vordering wegens schade toegebracht aan het andere perceel wordt geen gewag gemaakt.

Hierbij moet worden aangetekend dat de gemeente Leeuwarden al in 1945 plannen had voor een nieuw archiefgebouw:³⁵

Archief.

Een plan voor een archiefgebouw aan het Oldehoofster kerkhof, waarin zowel de oude archieven van het Rijk als van de Gemeente zullen worden ondergebracht, is reeds eenigen tijd gereed. Dit ontwerp is in nauwe samenwerking met de archivariissen van het Rijk en Gemeente opgemaakt, terwijl rekening is gehouden met de wensen van de Schoonheidscommissie.

De onderhandelingen met het Rijk zijn nog niet beëindigd. Verwacht mag worden, dat, indien de materialenpositie hier te lande zulks toelaat, uitvoering over enkele jaren geenszins uitgesloten is, in welk geval het vraagstuk der huisvesting van de genoemd archieven en van de Provinciale Bibliotheek zal zijn opgelost. Wij hebben er geen bezwaar tegen dat een desbetreffende post pro memorie in de begroting wordt uitgetrokken.

Over de ruiming van de begraafplaatsen in Leeuwarden is in de kranten of in de verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen niets te vinden. Over een herbegravenis evenmin.

Op de begraafplaats aan de Jelsumerstraat staat geen gedenkteken voor een herbegravenis.

De twee oude begraafplaatsen besloegen ruim 1500 m². Naar schatting kunnen daar zo'n 750 tot 1000 personen begraven hebben gelegen.

In de collectie van het Fries museum bevindt zich een 'koker voor het begraven van een onbruikbaar geworden gebedsrol, afkomstig van één van de twee geruimde begraafplaatsen.³⁶

Het zou een schenking van de Gemeente Leeuwarden uit 1949 betreffen en het is onzeker van welke geruimde begraafplaats de koker afkomstig is.³⁷

Het Pieuse Genootschap Chesed Weëmet - Achoezat Olam

Uit het voorgaande zou de indruk kunnen ontstaan dat de Gemeente Leeuwarden pressie uitoeffende op de Israëlitische of Joodse Gemeente Leeuwarden en dat er in zekere zin sprake was van een onteigening van de grond van de in onbruik zijnde Joodse begraafplaatsen aan de Boterhoek en de Groeneweg.

Hoewel de de begraafplaatsen toebehoorden aan de Joodse Gemeente, het onderhoud werd gepleegd door de Joodse 'chèvre kadiesje' of begravenisvereniging.³⁸

Waren er voor de oorlog twee verenigingen - één voor heren en één voor dames, kort na de oorlog werden deze gebundeld in één vereniging die onder de naam 'Het Pieuse Genootschap Chesed Weëmet - Achoezat Olam' zou voortbestaan tot 1955.³⁹

In de bewaard gebleven naoorlogse notulen van vergaderingen en rekeningen blijkt niets over de ruiming en herbegraving, maar bij de rekeningen zit wel het afschrift van een brief van de voorzitter van de vereniging aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Enschede, met een vraag over de te volgen procedure bij ruiming.⁴⁰

3 Juli 1957

Aan het Kerkbestuur der Ned. Isr. Gemeente Enschede.

Mijne Heren,

In het N.I.W. van 27 Juni jl. lazen wy, dat de stoffelijke resten van overledenen, ter aarde besteld op een begraafplaats in Uw gemeente, welke begraafplaats sedert 1841 gesloten was, naar een andere rustplaats werden overgebracht.

Daar in onze gemeente twee oude begraafplaatsen zyn, die midden in de stad gelegen zyn en die zich in zeer desolate toestand bevinden, zouden wij graag het voorbeeld van Enschede willen volgen.

Wij richten derhalve tot U beleefd het verzoek ons te willen mededelen, welke wegen bewandeld dienen te worden, om toestemming tot opgraving, zowel van de Joodse als burgerlyke autoriteiten te verkrijgen.

U by voorbaat dankend voor Uw inlichtingen, tekenen wy,

Hoogachtend,

Namens het bestuur van het Pieuse Genootschap Cheesed Weemmeth

voorz.

secr.

Hoewel het daarop volgende antwoord uit Enschede niet de gevraagde inlichtingen gaf - daar was sprake van druk van de Gemeente Enschede⁴¹, mogen wij aannemen dat het initiatief tot de ruiming in Leeuwarden uitging van de begravenisvereniging en de Joodse Gemeente Leeuwarden.

Opvallend is dat beide door de Gemeente Leeuwarden gekochte percelen, later deels doorverkocht aan het Rijk, tot op de dag van vandaag grotendeels onbebouwd zijn gebleven. Op het terrein bij de Boterhoek staat een hoekje van het Afûk gebouw en ligt een stukje parkeerplaats. Het terrein aan de Groeneweg werd voor een deel benut voor de verbreding van de Groeneweg en de bouw van een van bunker van de Luchtwachtdienst, thans de 'popbunker', maar dient merendeels als groenvoorziening.

De huidige status van de grafstenen in Leeuwarden

Zoals eerder aangestipt: De Joodse begraafplaats aan de Jelsumerstraat waar de grafstenen afkomstig van de twee oudste Joodse begraafplaatsen zich bevinden is thans een Rijksmonument.

In 1960 verzoekt de kerkeraad van de Joodse Gemeente de gemeente Leeuwarden het onderhoud van de haar toebehorende begraafplaats aan de Jelsumerstraat te willen overnemen omdat de onderhoudskosten een te zware belasting vormden voor de dan nog 48 zielen tellende Joodse Gemeente.

De Joodse Gemeente zegt toe f. 350,- te zullen bijdragen in de onderhoudskosten en de burgerlijke gemeente gaat accoord met de overname per 1 januari 1961, benadrukkende "dat het niet de bedoeling is, dat de gemeente eveneens het onderhoud van de grafbedekkingen op de begraafplaats overneemt".⁴²

In 1971 zegt de voorzitter van de raad in de context van een antwoord op een vraag over de overname van de roomskatholieke begraafplaats:⁴³

...

In het verleden zijn er ook gesprekken over de joodse begraafplaats gevoerd. Wij hebben die niet overgenomen maar betalen wel f 8.550,- per jaar aan de eigenaren om deze begraafplaats redelijk intact te houden. Zij kunnen dat namelijk ook niet meer doen. In dat kader moet u dit bekijken. ...

In 1991 staat voor 'onderhoud, groenvoorzieningen e.d.' van de Israëlitische begraafplaats een bedrag van f. 10.000,- op de begroting, met aan de credit zijde 'de bijdrage van de Ned. Isr. Gem. Leeuwarden voor het onderhoud van de Joodse begraafplaats' à f. 350,-.⁴⁴

Na overleg met de Joodse Gemeente bracht de raad in januari 1997 advies uit aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om de Joodse begraafplaats aan te wijzen tot rijksmonument. In dit advies werd benadrukt dat de 'grafmonumenten' onder de bescherming van de Monumentenwet geplaatst dienen te worden, zodat ze van rijkswege beschermd zullen zijn'.⁴⁵

Op 21 juli 1998 werd de begraafplaats, inclusief de daarop aanwezige graftekens, ingeschreven in het rijksmonumentenregister:

Monumentengegevens

Monumentnummer: 507435
Status: rijksmonument
Complexnummer: 507429
Oorspronkelijke functies: Begraafplaats
Adres: Spanjaardslaan 76, 8917 AV Leeuwarden
Plaats (Provincie): Leeuwarden Friesland
Inschrijving register: 21 juli 1998
Kadaster deel/nr: 9223/13

Omschrijving

De JOODSE BEGRAAFPLAATS, die is gelegen in de noord-westelijke hoek van het begraafplaatscomplex, is tegelijk met de aanpalende Algemene Begraafplaats vanaf 1830 aangelegd

naar ontwerp van Lucas Pieters Roodbaard. In tegenstelling tot de Algemene Begraafplaats is hier niet sprake van een speciale aanleg, maar veeleer van een zelfstandig, omgracht onderdeel van het gehele begraafplaatscomplex. Op de sober ingerichte begraafplaats, die nog steeds in gebruik is, staat een aantal eenvoudige hardstenen graftekens die van historisch-genealogisch belang zijn, omdat zij vaak nog de enige herinnering vormen aan een aantal voor de Tweede Wereldoorlog in Leeuwarden en directe omgeving wonende Joodse families. Rechts van de ingang staat een eenvoudig bakstenen monument met natuursteen- en marmerdecoraties, dat na de Tweede Wereldoorlog is opgericht ter nagedachtenis aan de tijdens de oorlog uit Friesland weggevoerde Joden. Een deel van de aanwezige graftekens is afkomstig van de in 1949 geruimde oude Joodse begraafplaatsen bij de Boterhoek (1670) en de Groeneweg (1786). Het belang van de graftekens ligt niet zo zeer in hun individuele waarde, alswel in de collectieve betekenis die zij hebben voor de begraafplaats.

Waardering Joodse Begraafplaats met daarop voorkomende graftekens van algemeen belang:

- wegens de ouderdom;
- wegens de funerair-historische en genealogische waarde van de graftekens;
- *als herinnering aan de geruimde oude Joodse begraafplaatsen;*
- als herinnering aan de zwaar getroffen vooroorlogse Joodse Gemeente van Leeuwarden;
- als onderdeel van een groter door de tuinarchitect L.P. Roodbaard ontworpen geheel, te weten het complex van de Algemene Begraafplaats annex Joodse Begraafplaats;
- wegens de karakteristieke ligging aan de Spanjaardslaan en de visuele eenheid die dit gedeelte van de begraafplaats vormt met de aangrenzende Algemene Begraafplaats;
- als onderdeel van een belangrijk groengebied binnen de stadsgrenzen van Leeuwarden.

Het is echter niet zo dat opname in het register inhoudt dat het Rijk rechtstreeks bemoeienis heeft met het onderhoud van de begraafplaats of de grafmonumenten. Desgevraagd deelde de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed mee:⁴⁶

De eigenaar van de begraafplaats is in principe altijd verantwoordelijk voor het onderhoud van de stenen. De meeste begraafplaatsen hebben dat onderhoud afgewenteld op de rechthebbende via hun reglement of verordening en stellen ook conform de Wet op de lijkbezorging de eigenaar van het grafmonument daarvoor verantwoordelijk. Daar waar het graf met monument teruggevallen is aan de begraafplaatseigenaar is zij dus zelf verantwoordelijk.

Voor joodse begraafplaatsen ligt dat anders. Meestal hebben de joodse gemeenteleden bij leven bijgedragen aan de gemeente en in ruil daarvoor kregen zij een plek op de begraafplaats. Het onderhoud berustte altijd bij de joodse gemeente. Na de Tweede Wereldoorlog is dat onderhoud in veel gevallen overgedragen aan burgerlijke gemeenten en in veel gevallen is het eigendom van de begraafplaats overgedragen aan het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) in Amsterdam. Voor Leeuwarden bleef de joodse gemeente intact en die bleef ook verantwoordelijk voor het onderhoud.

In 2018 is samen met de gemeente en de stichting Boete en Verzoening onderhoud aan de grafmonumenten gepleegd.

De Rijksdienst houdt geen toezicht op het onderhoud van grafmonumenten of begraafplaatsen. Zij adviseert waar nodig aan gemeenten die vergunningbevoegd zijn bij grote wijzigingen of veranderingen aan het monument. Onderhoud valt daar niet onder. De Rijksdienst kan ook via de haar beschikbare instrumenten het behoud en de instandhouding van monumenten subsidiëren.

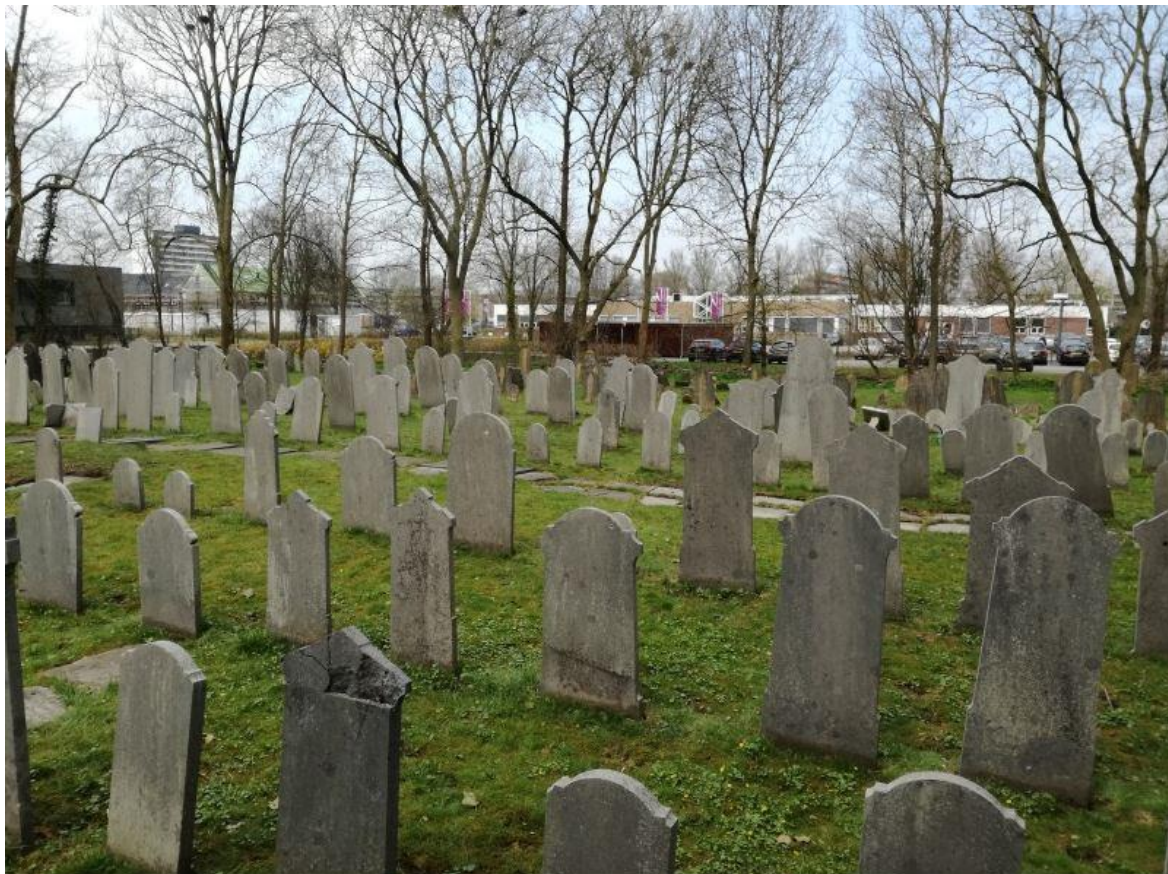
Inderdaad, in 2018 gaven vrijwilligers van de Werkgroep voor het Onderhoud aan Joodse Begraafplaatsen van de Stichting Boete en Verzoening met Israël de begraafplaats een christelijk aanzien.⁴⁷ Mos en algen werden verwijderd, scheefgezakte stenen werden rechtgezet en beschadigingen gerepareerd. Bovendien werden de letters op de grafstenen met zwarte verf 'leesbaar' gemaakt. De oudste stenen, waaronder de overgeplaatste stenen, werden daarbij ontzien.⁴⁸

Helaas werden deze overgeplaatste, oorspronkelijk opstaande stenen indertijd liggend herplaatst, hetgeen hun conditie niet ten goede komt.

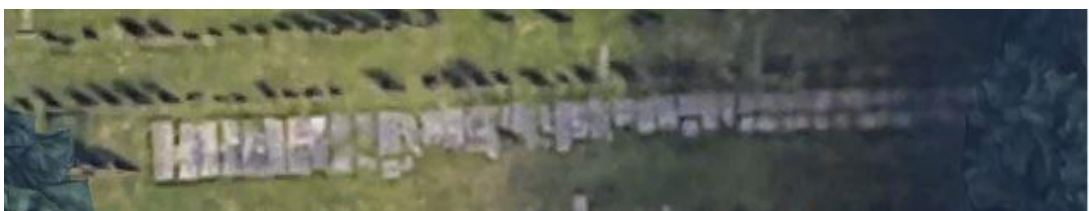
Of alle stenen oorspronkelijk rechtstandig stonden opgesteld is niet zeker. Op Joodse begraafplaatsen in Oost-Friesland vindt men Ashkenazische graven die op Sefardische wijze liggend geplaatst zijn.

Deel Kadastrale kaart 1995

Gedeelte Joodse begraafplaats aan de Jelsumerstraat.
2018 na de schoonmaak. Foto P.M. Luijten

Herplaatste stenen. Googlemaps

¹ Deze notities konden alleen verzameld worden dankzij de actieve hulp van velen, die ik bij deze zonder hun namen te noemen dank zeg.

Medewerkers van het Historisch Centrum Leeuwarden, van Tresoar, het Friesch Museum, het Fries Verzetsmuseum en het Gemeentearchief Harlingen leverden materiaal. De Nederlands Israëlitische Gemeente Leeuwarden leverde een bijdrage.

Meerdere particulieren gaven advies en informatie of stuurden fotomateriaal.

Wel met name wil ik noemen de heer Chaim Caran, die nuttig commentaar leverde op eerdere versies en hielp bij het lezen van de grafstenen.

Aanvullingen en opmerkingen zijn welkom

Bocholtz, 12-01-2019

Lucas Bruijn.

lucasbruijn@gmail.com

² 'Hier wordt U, voor gij sterft, een lusthof aangeboden'. Begraven en begraafplaatsen.

Publikatie van de Stichting Aed Levwerd ter gelegenheid van Open Monumenten Dag 1999. V. Joodse begraafplaatsen, 1670-1833

en:

Jan Faber, Geart de Vries en Klaas Zandberg red. Stadwandeling Leeuwarden. Sporen van Joods leven. uitgave Historisch Centrum Leeuwarden en VVV Leeuwarden:

Tournooiveld Tweede Joodse Begraafplaats p. 7-8

Boterhoek 1-3 Hofje Goozen en oudste joodse begraafplaats (Tresoar-Afûk). p. 50-52

De 'nieuwe' Joodse begraafplaats aan de Spanjaardslaan. p.55

en:

Chaim Caran. Joodse Begraafplaatsen in Friesland, met enige gegevens over de Friese oorlogsslachtoffers 1940-1945. Leeuwarden, p. 2-4

http://images.tresoar.nl/download/joodse_begraafplaatsen.pdf

en:

Tresoar. S. de Haan. Archieven van Joodse instellingen in Friesland. Inventaris van de archieven van de synagogale ressortale instellingen in Friesland en van de daaronder ressorterende joodse gemeenten van Leeuwarden, Harlingen en Gorredijk 1754-1972. 1995

en:

HCL 1073 Directeur van de Algemene Begraafplaats, sedert 1919 Directeur der beide Algemene Begraafplaatsen te Leeuwarden, 1833-1969

³ H. Beem. De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum. Van Gorkum. Assen. 1974. p. 282

⁴ Chaim Caran. Joodse begraafplaatsen in Friesland.: "Zowel de begraafplaats aan de Boterhoek als die aan de Groeneweg zijn in de oorlog ernstig beschadigd door de Duitsers, die er loopgraven in lieten aanleggen, en tevens doordat de houten schutting gesloopt werd voor brandhout".

De Leeuwarder jongeren webkrant 'Suksawat' schreef in 2016: "Even een trip terug in de tijd. Ver terug ook. Naar de Tweede Wereldoorlog. Voor die tijd was er namelijk op de plaats waar nu de Popbunker zit een Joodse begraafplaats. Tijdens de oorlog werd die helemaal kapot gemaakt. Er werd een complete loopgraaf tussen de zerken gecreëerd. Toen de bezetting voorbij was, was die begraafplaats ook compleet verwoest. De Joodse gemeenschap had geen geld om die verschrikkelijke schade te herstellen, en dus werd het terrein in 1952 verkocht aan de gemeente."

<https://www.suksawat.nl/binnenkijken-bij-de-popbunker-fotos-video-en-historie/>

⁵ Joods Historisch Museum (JHM) Toespraak van Hartog Beem tot de joodse gemeente Leeuwarden, na de bevrijding in 1945

Objectnummer D003945

⁶ 250 Joodse instellingen in Friesland 66 Brief aan de Centrale Commissie voor Oorlogsschade der Joodsche Gemeenten in Nederland met enige inlichtingen over de schade aan de gebouwen van de Harlinger gemeente en aan de begraafplaatsen in Harlingen en Leeuwarden. De datum is deels uitgescheurd, leesbaar: ...ber 1947. Hij werd geschreven door H. Beem in antwoord op een brief van 13 november 1947.

⁷ Dagboek Keimpke Sikkema, deel 5. p. 134, 148, 170

http://images.tresoar.nl/KeimpeSikkema/Oorlogsdagboek_Keimpe_Sikkema_deel_5.pdf

Met dank aan Jaap Hellinga, Leeuwarder Courant, die mij op dit dagboek wees.

⁸ HCL. Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1865-2007 (Bijlagen) | 1949 | 1 januari 1949 | pagina 230

⁹ HCL.'t Kleine Krantsje, 1964-1997 | 1969 | 20 september 1969 | pagina 1
Fenno Schoustra. Voor de oorlog woonden er nog 800 Joden in Leeuwarden.

¹⁰ Haji lódoen lómous waha meijsim lahachie jous

De gegeven tekst is een weergave van de Jiddische uitspraak van Hebreeuwse woorden

Spreuken der Vaderen -Pirké Avot 4-22:

הַיְלֻדִים לָמוּת, וְהַמֵּתִים לְחַיִּים, וְהַחַיִּים לְדוֹן

Those that are born will die, and those that are dead will be revived, and the living will be judged.

Zij die geboren zijn zullen sterven en de doden zullen herleven, en de levenden zullen geoordeeld worden.

Zie ook:

Nechama Mayer-Hirsch. Het huis van de levenden-Beth Hachajiem. 1989.

Zij vertaalt: Tegen je wil ben je geboren ondanks je wil leef je en ondanks je wil zul je sterven

¹¹ W. Eekhof. Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, de hoofdstad van Friesland. Deel 2. Leeuwarden. 1856. p. 129-131

¹² HCL THAD052 Kaart/van de stad Leeuwarden,/met derzelver Publieke Gebouwen, Grachten, Pijpen, Bruggen, Wallen en Buitensingels,

Beschrijving: Plattegrond van de stad Leeuwarden. De bebouwing is met omtreklijne weergegeven. Alleen de Nieuwetoren en enkele molens zijn in opstand getekend. De namen van de belangrijke gebouwen en straten zijn in de plattegrond geschreven. De grachten zijn met blauw ingekleurd.

¹³ Meer exact: De begraafplaats lag aan de 'afhellende binnenvoet van de stadswal'

¹⁴ H. Beem. De Joden van Leeuwarden. p.83

¹⁵ Kaart van het District van Ontvang Leeuwarden gelegen in de Provincie Vriesland volgens de Perceelsgewijze Plannen voor het Kadaster van dat Distrikt opgemaakt in den Jare 1825

Kadastrale kaart 1811-1832: verzamelplan Leeuwarden, minuutplan Leeuwarden, Friesland, sectie C, blad 01, no. 305

Oorspronkelijke aanwijzende tafel Leeuwarden, Friesland, sectie C, blad 009 no. 305 Gemeente, Israelitische Oud Kerkhof 05 Bunder, 20 Vierkante roede. Onbelast

¹⁶ De vergrotingen van 1737 en 1760 bedragen te samen 44 [vierkante] voet, omgerekend 4,09 m².

- Dat kan niet kloppen. De Joodse begraafplaats in Workum besloeg bij uitgifte 'dartig vyercante voeten Landts' en meet thans ongeveer 251 m². [volgens omrekening 30 ft² = 2.79 m²].

¹⁷ H. Beem. De Joden van Leeuwarden, p. 14-15: 'Notitie van de Joden binnen de Stad Leeuwarden woonachtigh met hare huisgesinnen'.

¹⁸ Odette Vlessing. New Light on the Earliest History of the Amsterdam Portuguese Jews, in: Michman, Jozeph (ed.) Dutch Jewish History III, The Institute for Research on Dutch Jewry, Hebrew University of Jerusalem. van Gorcum. 1993 p. 43-75.

p. 51: "More surprising is the mention of the birth of a son to 'Rubi Urias', the name under which the almost 80-year-old Uri Halevi was sometimes registered".

Voetnoot: Stadsarchief Amsterdam no. 334: Archief van de Portugees-Israëlietische Gemeente, inv. no. 4, 'Manual da sedaca'. Journaal. (5379-5381):

"9 Veadar 5380. Reby Urias a sedaqua e misvot que lhe toquavão por causa de Berit do filho que lhe naveo." [zie ook: inv. nr. 5: Urias Levi]

Op 9 Adar, 5380, in 1620, [9 Adar I - Donderdag 13 febr. 1620. / 9 Adar II - 14 maart 1620].

¹⁹ Tresoar. Inventarisatieboeken. No.: 2661. Sign.: y66; 239. Datum 30-12-1689. Inventarisant: Jacob Philips Levij. Beroep invent. Handelaar in Juwelen en edelstenen.

²⁰ ha levi = de leviet. Echter ook gebruikt als familienaam en als zodanig hier Ha-Levi.

Uri Ha-Levi komt in diverse Amsterdamse bronnen ook voor als Philip Joosten.

²¹ Tegen deze veronderstelling valt in te brengen, dat een dochter van 'Jacob de Jode' genaamd Judith bat Jacob Philips van Leeuwarden, ouders woonachtig te Leeuwarden, in 1669 in Amsterdam in ondertrouwing en toen 17 jaar oud was, dus geboren omstreeks 1651. Dat zou inhouden dat 'Jacob Moises' slechts korte tijd in Workum woonde.

11-01-1669 - Arons, Abraham - Jacobs, Judith - DTB 687, p.298 -

Huwelijksintekeningen van de PUI. - A24728000153

²² Tresoar. Archiefnummer 348, Verzameling van copieën van elders berustende stukken, invent. no. 6151, akteno. 414, 415. Origineel Gemeentearchief Workum.

²³ Simon van der Poort, zoon van Moses Isaac Knorr, overleden 9 april 1682, waarschijnlijk te Kollum en begraven te Leeuwarden, gehuwd omstreeks 1655 met Mariem, dochter van Simon Levi en Judith Samuels.

²⁴ Sefer Zicharon, no. 7. Aangenomen moet worden, dat dit Harlinger Memorboek deels werd overgeschreven uit het tijdens de oorlog verloren gegane deel van het Leeuwarder Memorboek en dat het eerste deel van het Leeuwarder Memorboek deels werd overgeschreven uit het tijdens de oorlog verloren gegane Emdener Memorboek. Het Emdener Memorboek heeft/had Uri Ha-Levi wel, de zoon Jacob niet. Zie: H. Beem. Sefer Zikaron. Het memorboek van Harlingen en zijn achtergronden. In: Studia Rosenthaliana Vol. 7, No 2, (july 1973), pp. 186-192

²⁵ Vertaling Chaim Caran.

²⁶ File: NIMH - 2011 - 0297 - Aerial photograph of Leeuwarden, The Netherlands - 1920 - 1940.jpg
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:NIMH_-_2011_-_0297_-_Aerial_photograph_of_Leeuwarden,_The_Netherlands_-_1920_-_1940.jpg

²⁷ Meerdere leden van deze 'Van Collum' familie waren 'sofer' van beroep en werden op Muiderberg en Zeeburg begraven onder de naam Kollum-Sofer (schrijver) [ook als ze zelf geen 'sofer' waren geweest].

²⁸ Zie: 'Zerken van joodse graven in Friesland komen op de foto' in: 'Leeuwarder Courant' van 13-08-1978

²⁹ Aanvullende informatie: Chaim Caran's Frisian database.

Akevoth <http://dutchjewry.org>

³⁰ Tenach [Hebr. תנ"ך] is een acroniem dat is gevormd uit de eerste letters van de drie onderdelen waaruit het is opgebouwd: Thora, Nebe'im [profeten] en Chetoebim [geschriften]

³¹ Tresoar, toegang 250, het Archief van de Grote Kerkeraad van de Joodse Gemeente Leeuwarden 1815-1872, inventaris 25, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1945-1953. Brief van de hand van de voorzitter-secretaris A. Kuyt te Sneek. Dit is het enige stuk in deze inventaris waarin begraafplaatsen ter sprake komen. De correspondentie betreft de samenvoeging van Israëlitische gemeenten ressorten.

³² HCL. Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1865-2007 (Bijlagen). 5 juni 1952 p. 470-471

³³ E-mail B. Troostwijk. 13-12-2018

³⁴ Justus Tal. 10-12-1881 - 09-12-1954. Werd in 1951 tot opperrabbijn van Amsterdam benoemd. Tot zijn overlijden was hij voorzitter van het Opperrabbinaat voor Nederland. Opgevolgd door E. Berliner, tot 1956.

Zie: H. Beem. De Joden van Friesland. p. 281: Het opperrabbinaat van Friesland werd van 1945 af waargenomen door opperrabbijn J. Tal, tot diens overlijden in 1954.

³⁵ HCL.Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1865-2007 (Bijlagen) | 1945 | 1 januari 1945 | . 5-6

³⁶ De tekst op de beeldbank van het museum luidt: Identificatie C1949-269. Hoge cilindervormige pot van lichtrood gebakken aarde met ronde vlakke bodem. Aan de binnenzijde draairingen. Inspringende 6.5 cm. hoge rand. Van binnen en buiten oranjegeel geglaazuurd. Diende tot berging van de wetsrol. Als de sofer (schrijver) bepaalt dat de tekst van de wetsrol door slijtage onbruikbaar is geworden, dan moet men de tekstrol ritueel begraven op een Joodse begraafplaats. Het is zeer ongebruikelijk om een Joodse begraafplaats te ruimen. Is slechts op enkele plaatsen gebeurd zoals in Leeuwarden. Dergelijke kokers worden nog steeds gebruikt. Het Joods Historisch Museum te Amsterdam bezit een dergelijk voorwerp niet vanwege het feit, dat ze op de begraafplaats thuishoren.

http://collectie.friesmuseum.nl/?diw-id=tresoar_friesmuseum_C1949-269

³⁷ De heer Hans Groeneweg, conservator erfgoed 20ste-21ste eeuw van het Fries Museum, laat weten:

In onze Adlib database nog het volgende:

Schenking: Gemeente Leeuwarden

Opmerking: Sinds 1949 bevindt zich een grote koker van rood aardewerk in de collectie van het Fries Museum. Deze koker is tijdens de ruiming van de Joodse begraafplaats aan de Groeneweg in Leeuwarden uit de grond tevoorschijn gekomen. Joodse graven ruimen is zeer ongebruikelijk, maar de ernstig vervallen toestand van de oude Joodse begraafplaatsen in de stad dwong de gemeente na de Tweede Wereldoorlog tot actie. De bezetter had er zelfs een loopgraaf doorheen gegraven! Daar komt nog bij, dat Leeuwarden graag de Groeneweg wilde verbreden. De koker is ooit ritueel begraven met de bedoeling om nooit meer opgegraven te worden. In beide kokers heeft een perkamenten rol gezeten, met daarop de tekst van de Tora. De Tora bestaat uit de vijf boeken van Mozes en zij vormen de belangrijkste heilige boeken van het Joodse geloof. De hele Tora wordt elk jaar in gedeelten voorgelezen in de synagoge. Door intensief gebruik kan de Tora of wetsrol onleesbaar worden. De sofer of schrijver beslist dan dat er nieuwe wetsrol geschreven wordt en dat de oude begraven moet worden op de Joodse begraafplaats. en: De Torarollen bevinden zich niet in het museum. Over de vindplaats is in ons beschrijvingsysteem geen helderheid te verkrijgen. De vondstlocatie is niet beschreven.

e-mails 04-02-1019

³⁸ gezelschap van vrijwilligers die overledenen verzorgen voor de begrafenis >הַבְּרָה קְדִישָׁא

³⁹ Goedertierendheid en waarheid (Psalmen 85-11) <הַסֵּד-וְאֵמֶת

Niet ter zake doende, maar aanbevolen:

<https://www.rabbishefagold.com/love-and-truth/>

Eeuwige bezitting. (Genesis 17-8, vergelijk: Genesis 23-20) < עולם עולם

⁴⁰ Tresoar, Archief 250 Joodse instellingen in Friesland. II. De hoofdsynagoge: 8. Pieus genootschap 'Chesed Wéemeth-Achoezath Olam', 1947-1955, 145 Notulen; 146 stukken betreffende de werkzaamheden en financiën.

⁴¹ H.L. Kok. Oudste Joodse begraafplaats lag aan de Molenstraat, in: n Sliepsteen, vol 7 (1991) nr. 26. p. 12-13.

<http://cultuurtijdschriften.nl/download?type=document&docid=479270>

Een monument ter nagedachtenis aan de eerste Joodse begraafplaats in Enschede werd onthuld in 2016

⁴² HCL. Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1865-2007 (Bijlagen) | 1960 | 1 januari 1960 | pagina 528. Raadsbesluit No. 16527

⁴³ Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1865-2007 (Notulen) | 1979 | 8 januari 1979 | pagina 36

⁴⁴ HCL. Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1865-2007 (Bijlagen) | 1991 | 1 januari 1991 | pagina 326

⁴⁵ HCL. Raadsverslagen van de gemeente Leeuwarden, 1865-2007 (Bijlagen) | 1997 | 1 januari 1997 | pagina 201

⁴⁶ E-mail Mevr. Jeannette Seleky, infoDesk 10-01-2019

⁴⁷ Dezelfde stichting gaf de begraafplaats een schoonmaakbeurt in 1998.

⁴⁸ <https://dewoudklank.nl/2018/07/26/zerken-op-joodse-begraafplaats-gorredijk-weer-leesbaar-en>

<https://www.omropfryslan.nl/nieuws/829255-joodse-begraafplaatsen-leeuwarden-en-gorredijk-opgeknapt>

accessed 05-01-2019